

JEOPOLİTİK AÇIDAN KARADENİZ KIYI HATTINDA OSMANLI-RUSYA REKABETİ

OTTOMAN-RUSSIA COMPETITION ON THE BLACK SEA COASTLINE IN GEOPOLITICAL PERSPECTIVE

Müberra KOÇYİĞİT TÜRK¹

1. Dr., Bağımsız Araştırmacı,
muberrakocyigit09@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-5308-3634>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Appliation Date
09.09.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
01.11.2024

DOI
10.20875/makusobed.1545931

Öz

Karadeniz Kıyı Hattı, Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya hâkim olmak için Osmanlı Devleti ile 18-19. yüzyılda rekabete girdiği bölgede kurulmuştur. Kafkasya'ya hakimiyet mücadelesi iki bölgesel gücün Kafkas kabileleri üzerinden ortaya koyduğu jeopolitik-askeri-ticari-teokratik-demografik rekabetine ve sınır güvenliğine dayanmıştır. Kıyı Hattıyla Rusya, Osmanlı-Kafkas kabileleri arasındaki ticari-siyasi bağı koparmıştır. Rusya, Kafkas kabilelerinin birleşmesini engellemiş ve onları sürgün etmiştir. Gidenlerin yerlerine kendine taraftar nüfusu yerleştirerek bölgenin demografisini değiştirmiştir. Hat boyunca kurulan askeri kaleler, liman kentlerine, yerleşim yerlerine dönüşmüştür. Tarihsel analiz yönteminden faydalanan çalışma, Osmanlı-Rus mücadelesini ve Kafkas yerli halkları üzerinden gelişen askeri kalelerin işlevini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma sonucunda bölgede demografik yapının Rusya lehine değiştiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kafkasya, Karadeniz, Rusya, Osmanlı Devleti, Jeopolitik.*

Abstract

The Black Sea coastline was established in the region where Russia competed with the Ottoman Empire to dominate the North Caucasus in the 18th-19th centuries. The struggle for dominance in the Caucasus was based on the geopolitical-military-commercial-theocratic-demographic competition and border security of the two regional powers over the Caucasian tribes. With the coastline, Russia severed the commercial-political ties between the Ottoman-Caucasian tribes. Russia prevented the unification of the Caucasian tribes and exiled them. It changed the demographics of the region by replacing those who left with its own population. The military fortresses established along the line turned into port cities and settlements. The study, which uses the historical analysis method, aims to examine the Ottoman-Russian struggle and the function of the military fortresses that developed over the Caucasian indigenous peoples. As a result of the study, it was understood that the demographic structure in the region changed in favor of Russia.

Keywords: *Caucasus, Black Sea, Russia, Ottoman Empire, Geopolitics.*

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Koçyigit Türk, M. (2025). Jeopolitik açıdan karadeniz kıyı hattında Osmanlı-Rusya rekabeti. *MAKU SOBED*, (41), 45-65.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1545931>

EXTENDED SUMMARY

The Black Sea coastline formed the military line of Russia's struggle to possess the Caucasus against the Ottoman Empire. The line was established in the region where Russia competed with the Ottoman Empire to dominate the North Caucasus in the 18th and 19th centuries. The struggle for dominance in the North Caucasus was based on the geopolitical-military-commercial-theocratic-demographic rivalry and border security of the two regional powers over the Caucasian tribes. The coastline's dominant position over the Caucasus, which is suitable for defence and its opening to two safe marine basins as well as its proximity to the Sea of Azov and the Eurasian steppes, have created geopolitical competition in the region. The line served military colonial activities. With the coastal line Russia broke the commercial and political ties between the Ottoman-Caucasian tribes. Russia prevented the unification of the Caucasian tribes pressured them to surrender and exiled the Caucasian indigenous peoples from the region.

This military fortification line, which includes Anapa, Vityazevo, Gostagevsky, Nikolaevsky, Raevskoye, Abinsk, Novorossiysk, Kabardinka, Gelencik, Divnomorskoye, Krinita, Arkhipo-Osipovka, Lermontov, Tuapse, Lazarevskoye, Golovinka, Sochi, Kartal, Pitsunda, Bombora, Dranda, Gagra, Sukhumi, Ilori, was a kind of military front line in the form of the Russians' military, commercial and demographic struggle against the Ottomans in the region. Russia changed the demographics of the region by replacing the departed ones with its own population of supporters. With this military line, Russia has established dominance on the North Caucasus coast by providing border security. The military fortresses established along the Black Sea coastline turned into port cities and settlements over time. Between 1830 and 1854, the Ottoman-Russian rivalry on the Black Sea coastline, which served Russia's geopolitical purposes, reached commercial-religious-demographic dimensions. The consequences following the establishment of the line were as follows:

Russia, which benefited from the Ottoman-Russian competition, took both commercial and military control over the Black Sea coast of the Caucasus, which was gradually opened to international trade after the Treaty of Küçük Kaynarca. With Russia's settlement in this region, the commercial coastline turned into a military line.

The Black Sea coastline was a kind of military colonization. For this reason, the first half of the 19th century is the beginning of Russian military colonization. In the field of military competition, the Russians ensured border security against the Ottoman Empire.

In the North Caucasus, which was the scene of competition between Islam and Christianity, the goal of uniting the eastern and western Caucasus under the flag of Islam was thwarted.

In the first half of the 19th century, the ethnic map of the Northwest Caucasus began to change. The Russians exiled the Circassian population from the region beyond the Kuban River and outside the Caucasian borders and replaced them with a supporter population in the region.

Military colonization took place with demographic colonization, and the Russian population became superior in the region. The displaced ones were not only the Circassians but also the communities such as Nogai, mountain Jews, and Abkhazians (relatives with the Circassians).

One of the most strategic outcomes of the Ottoman-Russian struggle was the settlement of some of the Adyghe tribes in the ethnically diverse North-western Caucasus in the regions planned by the Russians, their annihilation and the decrease in numbers or the forced migration of some others. The Shapsughs, Natuhais, and Ubykhs were the most affected people by the situation due to their location on the Black Sea coast. For example, the Ubykhs, who were the warriors of the Caucasus, stood out because they organized the tribes in the region. For this reason, they were among the most annihilated people. The Nogays were forced to relocate.

With the exile of 1864, Caucasian migrations from the Black Sea Novorossiysk Port and Tuapse Port were realized to the territory of the Ottoman Empire. Russia has transformed some of the military castles it established as a result of its struggle in the North Caucasus into port cities. In this context, the population in the North Caucasus, the homeland of the Caucasian tribes, changed in favor of the Russians.

1. GİRİŞ

Asya-Avrupa arasında berzah alanı olarak Kafkasya; Tolstoy, Puşkin, Dostoyevski'nin eserlerinde hayranlıkla söz ettiği, Arap Coğrafyacıların ise Cebel-ül Elsan (Diller Dağı) adını verdiği bölgedir (Akdemir ve Koçyiğit Türk, 2023, s. 134). Kafkasya'nın Taman Yarımadası'nı içine alan Karadeniz kıyılarında eski çağlardan bu yana uygun subtropikal ikliminde etkisi ile çeşitli topluluk ve kültürler var olmuş ve topluluklar bölgede kolonyal-ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu bölge hem Anadolu'nun hem de Kafkasya'nın gözcüsü niteliğine sahip deniz ile karanın birleştiği konumda yer almaktadır.

Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında antik dönemde Colhis Krallığı kurulmuş ve Yunan kolonileri bu bölgede ticari faaliyette bulunmuşlardır. Bu bağlamda bölge ticari, siyasi güçlerin hâkim olmak istediği jeopolitik ve jeoekonomik öneme sahip konumda olup, coğrafi ve tarihi niteliği ile çeşitli devlet ve toplulukların çekişmelerine sahne olmuştur. Kafkasya, Asya-Avrupa arasında sıkışık bir coğrafi bölge olmasına karşın yoğun bir tarihi rekabeti yaşamıştır. Bölge; Hazar'ın ötesinde İskit, Kimmer, Hun, Hazar vb., kavimlerinin Avrupa'ya yayılmasında köprü oluşturmıştır. İran'da kurulan devletler, Selçuklu Devleti, Moğollar bölgeye hâkimiyet kurma çabasına girmişlerdir. Öte yandan Kafkasya, topografik açıdan savunmaya elverişli coğrafi ortamı ile bölgesel aktörler arasında rekabeti kamçılamıştır. Bilhassa Rusya için Kafkasya iklim ve askeri savunmaya elverişli coğrafi ortamı ile cazip bölge haline gelmiştir. Nitekim Kaplan'a göre (2019, s. 192) güvensizlik, bir Rus milli duygusudur ve onlarda coğrafyaya egemen olma düşüncesi hâkimdir. Rusya'nın sade topografyası ve elverişsiz iklim kuşağına karşın dağlık topografyalar, denizel havzalar ilgisini çekmiş ve jeofelsefesini bu yöne kanalize etmiştir. Bu bağlamda Rusya'nın 18-19. yy. da Kafkasya'daki en büyük rakibi bölgeye ilgi duyan Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti sahip olduğu toprakları korumak isterken, Çarlık Rusya'sı yakın ve savunmaya elverişli deniz-kara havzaları üzerinden yayılmaya çalışmaktaydı. Karadeniz Kıyı Hattı bu tarihi rekabetin bir bölümünü oluşturmaktaydı.

Karadeniz Kıyı Hattı; Kafkasya'nın Taman Yarımadası üzerinde Azak Denizi'nden ayrılarak Anapa'dan başlayarak Batum'a değin devam eden bölgeyi içermektedir. Araştırma günümüz modern haritalarında yer almayan tarihi Çerkesya bölgesi üzerinden Osmanlı-Rusya rekabetini ele alarak, Karadeniz Kıyı Hattı'ndaki askeri boyutun günümüzde Kafkasya ile Türkiye'ye yansıyan jeopolitik ve demografik etkilerine ışık tutmayı hedeflemektedir. Çalışma, Karadeniz kıyı şeridinde Rusya'nın, kurduğu veya devraldığı askeri kalelerde Osmanlı Devleti'ne karşı Çerkesler üzerinden verdiği mücadeleyi ele almaktadır. Bu askeri hattın kurulması ile Kuzey Kafkasya'nın fethini tamamlayan Rusya'nın Osmanlı Devleti ile olan mücadelesi sonucu bölgenin demografisi Kafkas yerli halklarının aleyhine sonuçlanmış ve bölgede siyasi, ticari dengeler değişerek bölgenin sınır güvenliği ön plana çıkmıştır. Oluşturulmasındaki asıl amacı Kuzey Kafkasya'yı tamamen ele geçirmek olan bu askeri hat, Kafkas yerli halklarını yerinden ederek amacına ulaşmıştır.

Karadeniz Kıyı Hattında süren Osmanlı-Rusya rekabeti için tarihsel analiz yönteminden faydalanılmıştır. Bu yöntemde geçmişte yaşanmış tarihi olayların incelenerek, günümüzü anlamak ve geleceği yorumlamak söz konusudur. Bu bağlamda tarihsel analiz yöntemi, tarihi arka planın ve siyasi-sosyal olayların incelenmesinde önemli bir yaklaşım biçimidir (Kaya, 2013, s. 277). Çalışmada Rusya tarafından inşa edilen Karadeniz Kıyı Hattı'nın tarihsel anlamı, kuruluş amaçları ve verdiği kısa-uzun vadeli sonuçları tarihsel analiz yöntemi ile incelenmiştir.

Rus jeopolitiği, tarih boyunca coğrafi determinizm, kültürel yaklaşım, ve Avrasyacılık teorileri üzerine kuruludur. Rusya'nın belki de tarihi boyunca en büyük jeopolitik teorisi coğrafi determinizm olmuştur. Klasik Rus jeopolitiğinde Lev Meçnikov, uygarlık tarihini suyollarının kullanımı ile açıklamış ve üst seviye uygarlıkların okyanusları iyi kullananlar olduğunu ifade etmiştir (Hasanov, 2012, s. 140). Rusya hedeflediği bölgelerde akarsu boylarında taraftar nüfus yerleştirme ve ticaret yapma çabasına girmiştir. Öte yandan Rusların ele geçirmeye çalıştığı bölgelerin denizlerle çevrelenmiş savunmaya elverişli topografyalar olması dikkat çekicidir. Bu bölgelerden biri de Karadeniz Kıyı Hattı'dır. Bölgenin denize kıyısı olması ve dağlık Kafkas topografyası, Rusların Kafkasya'ya ilgisinin özeti gibidir. Kültürel yaklaşım teorisinde Danilevski, Dünya'da yaşanan olayların uzun süre aynı ortamı paylaşan ve dil-din-psikoloji-politik ortaklığa sahip toplulukların eseri olduğuna inanarak mekân üzerinden açıklamaya çalışmıştır (Hasanov, 2012, s. 138). Bu açıdan Rusya ele geçirmek istediği bölgelere, yakınlık inşa ettiği halkları seçerek yerleştirmiştir. Rusya, Karadeniz Kıyı Hattı'nda kendine taraftar ve kültürel olarak benzeyen halklar ile jeopolitika üretmiş ve onları Ruslaştırmaya çalışmıştır. Klasik Avrasyacılık ise Rus tarihinde önemli yer edinmiş ve Rusya'nın hem Avrupalı hem de Asyalı bir devlet olduğu temasına dayanmıştır. Buna göre Asyalı halklar, birbirleri ile akraba kabul edilmekte ancak özünde yayılmacılığı ifade etmekteydi. Bu bağlamda Kafkasya; Asya ve Avrupa'nın kesişme noktasında yer almakta ve Rus yayılmacılığının bir parçasını oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin

jeopolitik algısı, Osmanlıcılık üzerinden geniş bölgeleri içeren ancak Ruslardan farklı olarak ele geçirdiği bölgeleri dil-din açısından asimile etmeyen bir olguya dayanmaktaydı (Hasanov, 2012, s. 182). Kafkasya için Osmanlı Devleti, Karadeniz-Kırım Yarımadası üzerinden Kafkasya'yı elde tutma politikasına dayanmaktaydı.

2. KARADENİZ KIYI HATTI'NİN KONUMU VE KURULUŞ AMAÇLARI

Karadeniz Kıyı Hattı'nın yeri ve konumunun belirlenmesi bir bakıma modern haritalarda yer almayan tarihi Çerkesya topraklarının tespit edilmesine bağlıdır. Nitekim Karadeniz Kıyı Hattı bu tarihi Çerkesya bölgesinin parçalanarak Çerkeslerin sürgün edilmesi ile ilgilidir.

Harita 1. Tarihi Çerkesya Bölgesi

Kaynak: Kocyiğit Türk, 2024, Kafkasya'dan Maverayı Kafkasya'ya Türkiye İçin Jeopolitikalar: 42.

tarafından Çerkeslere bölge sınırları dışından getirilecek olan silah, askeri malzeme, yiyecek gibi yardımların önüne geçmektir. Nitekim Veselovsky (1995, s. 64)'de tahkimatın Çerkeslere silah ile barut getiren Türk gemilerine karşı nehir ağızlarına yapıldığından bahsetmektedir. Çerkesler ile Osmanlı Devleti arasındaki yardımlaşma bağıni kesmeyi hedefleyen Rusya, bu kıyı hattı üzerinde kaleler inşa edip bölgeyi savunmasızlaştırarak ele geçirmeyi amaçlamıştır. Anapa, Vityazevo, Gostagevsky, Nikolaevsky, Raevskoye, Abinsk, Novorossiysk, Kabardinka, Gelencik, Divnomorskoye, Krinitsa, Arkhipo-Osipovka, Lermontov, Tuapse, Lazarovskoye, Golovinka, Soçi, Kartal, Pitsunda, Bombora, Dranda, Gagra, Sohum, İlori'yi içermekte olan bu askeri tahkimat hattı, bir nevi askeri cephe hattı şeklinde Rusların Osmanlı'ya karşı bölgedeki askeri, ticari, demografik varlık mücadelesi olmuştur (Harita 2). Rus kaynaklarında verilen bu kalelerin dışında Berkok (1958, s. 473) Şhapsin, Vaye, Şasi, Mazga ve Doma kalelerinden söz etmektedir. Berkok, bu kalelerde Kafkas yerli halklarının Ruslara düzenlediği basınlardan bahsetmiştir.

Harita 2. Karadeniz Kıyı Hattı'nın Konumu

Kafkasya; Anadolu ile buluşma noktası olarak Rusya ve Osmanlı Devleti arasında çekişilen bir bölge haline gelmiştir. Bu çekişme süreci Çerkes halkları üzerinde Rusya'nın akarsu boylarında inşa ettiği Kafkas Hattı ile beraber Karadeniz kıyılarında askeri kaleler inşa etmesi sureti ile hız kazanmış ve bu hat boyunca kurulan kaleler, stratejik önemleri dolayısı ile zamanla liman kentlerine dönüşmüşlerdir. Karadeniz Kıyı Hattı'nın işlevleri:

•Hat vasıtası ile Çerkes halklarını ablukaya alarak siyasi yalnızlığa mahkûm etmek, ticari yoksunluk yaşatmak ve açlığa sevk ederek teslimiyet sağlamak. Bu hat ile Ruslar, Çerkes halklarını destekleyen Osmanlılar ve İngilizlerle irtibatı koparmıştı. Karadeniz Kıyı Hattı ile Kafkas halkları, denizden tuz alma konusunda mahrumiyet yaşamış, tuz ticareti yasaklanmış, otlak ve meralardan yoksun bırakılıp açlığa sevk edilmişti. Ruslar tuz ticaretini ele geçirmeye çalışarak Kafkas yerli halklarına boyun eğdirmek ve Osmanlı Devleti'nin etkisini yok etmeye çalışmışlardı. Karadeniz müstahkem hattı için N.N. Rasayevski şöyle demektedir: “Biz Dağlılarla her türlü ticareti yasakladık, ayrıca Rusya'dan tuz getirilmesini de önledik ve Osmanlı ile ticari ilişkilerini engelledik.” (Polovinkina, 1993, s. 39). Bu bağlamda Rusların Karadeniz Kıyı Hattı'nı ticari ilişkileri bloke ederek kendi lehine çevirdiği hat olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim planlarına göre tuz ticaretinde ibreyi kendine çeviren Ruslar, Kafkas kabilelerini kendine bağımlı kılmak istemişti. Bu nedenle hat ticari anlam da içermekteydi.

•Osmanlı-Rus hattında sınır karakolu oluşturma. Karadeniz Kıyı Hattı, Rusların daha önce inşa ettikleri Kafkas Hattı'ndan farklı olarak yalnızca akarsu boylarında değil deniz kıyısına inşa edilmişti. Bu hat hem deniz hem de kara bağlantılı olup, daha büyük askeri stratejik öneme sahipti. Bu bölge, eski çağlardan beri ticari öneme sahip ve savunmaya elverişli dağlık topoğrafya olan Kafkasya'nın Karadeniz ve Azak Denizi üzerinden girizgâhıydı. Bu bağlamda bu sınır karakolu, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Çerkesler üzerinden yürüttüğü askeri kolonisiydi.

•Osmanlı-Çerkes iş birliğini bitirme ve bölgenin güvenliğini oluşturma. Karadeniz Kıyı Hattı, Osmanlı Devleti'nin Kırım üzerinden yorumladığı Kafkasya jeopolitiğinin en stratejik bölgesiydi. Bu hat, Osmanlı-Rus sınır bölgesi olması açısından da öneme sahipti. Zira bu bölge Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya ile bağlantı noktasını oluşturmakta idi. Yani 1828 sonrası sınır bölgesi idi. Rusya'nın amacı da Karadeniz Kıyı Hattı adını verdiği askeri stratejik hat üzerinden Osmanlı Devleti'nin bilhassa Çerkesler ile bağlantısını keserek sınır güvenliğini sağlamaktı.

•Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ticari-dini bağlarını kesme. Osmanlı Devleti'nin bölgede limanlar vasıtası ile Çerkes kabileleri ile ticari bağları bulunmaktaydı. Rus Kraliçesi II. Katerina'nın Osmanlı Devleti'ne karşı tavrı nedeni ile Rusya'nın Kafkasya'daki askeri faaliyetlerinin dini gerekçeler sunarak İslam'a karşı Hristiyanlığı ön plana çıkardığı ve bu durum askeri karakolları ile birlikte Şark projesinin parçası olarak Anadolu-Tibet arası ticari istasyonların alınmasını içermekteydi (Layton, 1994, s. 5).

•Rusların amaçlarından biri de bu hat vasıtası ile bölgede Osmanlı Devleti'ne karşı Çerkesleri yanına çekerek bölge ticaretini ele geçirmektir. Rusya, Kafkasları kontrol etmek için siyasi-ekonomik-idari bakımdan tam hâkimiyet sağlamak istiyordu (Smirnov, 1958, s. 173). Bu yollardan biri de Karadeniz Kıyı Hattı idi. 1829'da Batı Kafkasya kıyılarında hâkimiyet kurduktan sonra ticarî ablukaya alarak Çerkeslerin teslim olmasını beklemişlerdir (Güneş Yağcı, 2013, s. 268). Kuzey Kafkasya'daki ticaret, kalelerde Kazak köyleri ve dağlarda Ermeni tüccarlar vasıtası ile yapılmıyordu (Barret, 2016, s. 57). Bu nedenle Karadeniz Kıyı Hattı kaleleri içermekte idi.

•Askeri hat vasıtası ile Osmanlı Devleti'ni bölgeden çıkararak Kuzey Kafkasya'da hâkimiyet kurmak. Osmanlı-Rus çekişmesi sonucunda Kafkas halkları, 1864'de bu limanlardan Anapa, Novorossiysk, Gelencik, Tuapse, Sohum ve Soçi limanları üzerinden Osmanlı Devleti topraklarına sürgün edilmiştir.

•Rusya Karadeniz Kıyı Hattı ile Kafkasya'da konumunu sağlamlaştırmış ve bu bölgedeki Kafkas halklarını pasifize ederek onlara boyun eğdirmiştir. Bülbül'e göre (2017, s. 108), Rusya'nın bu bölgedeki politikası yerli halkların yalnızca siyasi-iktisadi istikrarına zarar vermesi değildi. Rus çıkarları için bölge etnik haritasının biçimlenmesi ve yerli halkların Ruslara karşı birleşmesinin engellemesi gerekiyordu. Askeri hat bu amaca hizmet ediyordu.

•Rusya, bu askeri hat ile güç kazandığı ve bölgeden sürgün ettiği Kafkas yerli halklarının yerine kendine taraftar nüfusu yerleştirmiştir.

•Karadeniz Kıyı Hattı; İsmail Berkok (1958, s. 417) tarafından, 1864'e değin süren Karadeniz sahil muharebeleri olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda bölgenin askeri önemi büyüktür. Bu hat ile Ruslar tarafından Kuzey Kafkasya'nın fethi tamamlanmıştır.

2.1. Karadeniz Kıyı Hattında Oluşturulan Kaleler

1774'de Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti Azak kıyılarının bir bölümünü, Kerç, Yenikale, Kinburun, kalelerini Çarlık Rusya'sına vermek durumunda kalmıştır. Bu anlaşma ile Kırım

Hanlığının Osmanlı Devleti'nden ayrı olduğu kabul edilmiş ve Doğu Çerkesya (Kabardey) Rusya'ya tabi olmuştur (Yuzefoviç, 2005, s. 56). 18. yy. da batı Çerkesya, batıda Karadeniz kıyısını takiben Taman Yarımadası'ndan Hamış (Hosta) Nehri'ne değin uzanırken, kuzey sınırını Lan Nehri'nin karıştığı yere kadar Kuban Nehri, doğu sınırını ise, Laba Nehri oluştuyordu. Kuzeydoğuda Batı Çerkesleri, Nogaylar ve Abazalar ile sınır oluştuyordu (Kushhabiev, 2015, s. 95). Bu bağlamda Ruslar ilk etapta Çerkesya'nın doğusunu ele geçirerek bölgeyi parçalamaya başlamıştır. Rusya, Kafkasya'yı fetih sürecini askeri hatlar ve generalleri vasıtası ile şekillendirmiştir. Kırım Hanlığı, 1783'de Rusya'ya ilhak edilince Osmanlı Devleti'nin dikkati Kafkas kıyılarına çevrilmiş ve Kuzey-Batı Kafkaslarda konumunu sağlamlaştırma, etkili bir nüfus kurmak adına Batı Çerkesya ile Abhazya'da bulunan kalelerin güçlenmesine çalışmıştır (Kushhabiev, 2015, s. 94).

Karadeniz Kıyı Hattı'nın kurulmasının ana nedeni Kuzey Kafkasya'nın fethini tamamlamak için Osmanlı-Çerkes ilişkisini kesmektir. Türk tüccarlarının Çerkesler ile olan bağını bilen Rus General İ. A. Velyaminov'un planı şöyledi: öncelikle Türk gemilerinin bulundukları her yere kaleler inşa etmek, Kuban Nehri üzerinden Çerkes kabilelerini baskılayarak tahıl stoklarını eritip yok ederek açlığa sevk edip teslim olmalarını sağlamak ve alınan bölgelere Rus köylerini inşa etmektir. Rusya'nın Karadeniz kıyı çizgisinde oluşturduğu askeri stratejik hat, Kafkas Hattı ile Kuzey Doğu Kafkasya'da Terek şehrinden başlatılan hattın Karadeniz kıyı çizgisindeki boyutunu temsil etmiştir. Karadeniz Kıyı Hattı'nın kurulmasına öncülük eden I. Nikolay'dır. Bu hat, anakara ile bağlantısı olmayıp, ani bir saldırı sırasında tek başına savunmaya bırakılmış tahkimatlardan oluşmaktadır. Ayrıca tahkimatlar sağlam inşa edilmemiş olup, Kafkas kabileleri tarafından sık sık saldırılara uğramıştır. Tahkimatlar da kilise ve rahip olmayıp, hastalıklar nedeniyle ölümler yüksek olmuştur.

Kafkaslarda kölelik konusu, Karadeniz ile bağlantılıydı. Köleler Kafkasya'dan sağlanmakta olup, Karadeniz limanlarından İstanbul'a getiriliyordu (Orhankazi, 2023, s. 1458). Karadeniz Kıyı Hattı'nda bilhassa 18. yy.da Anapa, Gelencik, Soğucak (Novorossiysk), Tuapse, Sohum dâhil olmak üzere Gagra'ya değin köle pazarı söz konusu idi. Bu pazarlar, özellikle Çerkes halklarının köle olarak Karadeniz üzerinden Osmanlı Devleti topraklarına taşınmasını içermekteydi. Osmanlı Devleti'nin Kuzeybatı Kafkasya'da Kafkasya'nın Karadeniz'e paralel bölgesinde kalelere sahip olma isteklerinden biri de Batı Çerkesleri vasıtası ile Kafkasya'nın diğer bölgelerine ticari ve İslam jeopolitiği üzerinden erişim sağlayarak bölgeyi elinde tutmaktır. 1829'da Osmanlı Devleti'nin Edirne Antlaşmasını imzalamasının ardından çekilmesi ile Rusya bölgede baskın hale gelmiş ve bu ticari hat, 1830'da Rusların askeri tahkimat hattına dönüşmüştü. Rusya bu hat üzerinde bulunan Çerkes kabilelerini kendi safına çekmek için bölgede İslamiyet'e karşı Hristiyanlığı yaymaya çalışmış bir yandan da kendine taraftar olan nüfusu bölgeye taşımıştır. Ayrıca Osmanlı-Rusya arasındaki bu sınır hattında askeri tahkimatlar ile güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır. Böylece 1830'dan itibaren Osmanlı-Rus rekabeti ticari boyuta ek olarak askeri, jeopolitik, teokratik ve demografik boyutta anlam kazanmıştır. Bu kavramları biraz açacak olursak, Karadeniz Kıyı Hattı, Rusya'nın Taman Yarımadası'nı ele geçirmek için askeri kalelerin oluşumuna elverişli bölgenin seçilmesi ile başlamıştır. Kıyı Hattı'nın dağlık, savunmaya elverişli Kuzey Kafkasya'nın Karadeniz ve Güney Kafkasya'ya olan hâkim konumu ve güvenli iki denizel havzaya (Karadeniz ve Hazar Denizi) açılması jeopolitik açıdan bölgeyi değerli kılmakta idi. Bu askeri hat vasıtası ile Ruslar, Çerkesler ile Osmanlı Devleti arasında Karadeniz üzerinden gelen yardımları engellemeyi umuyordu. Rusya Karadeniz Kıyı Hattı'nda yalnızca sıradan bir askeri tahkimat kurmakla kalmayıp aynı zamanda Dağıstan ve Çeçenistan'dan başlayarak Batı Kafkasya'da Çerkesya bölgesine uzanan ve Gazavat Hareketi olarak adlandırılan İslam bayrağı altında Kuzey Kafkas halklarının Ruslara karşı birleşmesini engellemek istiyordu. Öte yandan Osmanlı Devleti Kafkas halklarına cihat çağrısında bulunuyordu. Ruslar bu birleşme hareketine karşı askeri tahkimatı Osmanlı Devleti'nin cihat çağrısına karşı kurmayı hedeflemekte idi.

Karadeniz Kıyı Hattı, aynı zamanda Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin yanında olmak isteyen Çerkes halklarının bölgeden tahliye edilerek Çarlık Rusya'sına taraftar nüfusun yerleştirilmesini hedefleyen bir demopolitikayı da içermekte idi. Ruslar, Karadeniz hattında askeri Kazak (Kozak) kolonizasyonu ile başladıkları yerleşim faaliyetlerine sivil yerleşim planları ile devam etmişlerdir. Kazak halkları esasen Kuzey Avrupa'da otoriteden hoşlanmayan, özgür halklardı ve olumsuz iklim, kötü coğrafi koşullarda yaşamaya alışıklandı. Çarlık Rusya'sı bu halkları Kafkasya ile Sibiryâ bölgesinde varlık göstermek ve bu bölgeleri ele geçirmek için demografik açıdan kendine taraftar nüfus olarak kullanmıştır. Öte yandan Rusya'nın farklı bölgelerinden zanaatkâr, köylüler vd... halklar yerleşmeye başlamıştır (Nagaeva, 2021, s. 30). Rusya'nın bu demografik adımı Kuban Nehrine değin Rus, Ermeni, Gürcü, Kazak nüfusunu bölgeye yerleştirmekle başlamış ve 1864'de Kuzey Kafkas halklarının sürgün edilmesi ile devam etmiştir. Bohemya'dan, Moravya ile

Silezya'dan toprağı olmayan Çekler, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan bölgeye yerleşmiştir (Domaşek, 2007, s. 2).

Karadeniz Kıyı Hattı'nda Ruslar tarafından inşa edilen bu askeri hat üzerinde Osmanlı Devleti'nin desteklediğı Kafkas kabileleri İslam bayrağı altında Ruslara karşı mücadele vermiştir. Rusya, İslamiyet aracılığı ile Kafkas kabilelerinin Osmanlı ile yakınlık tesis edileceğini bildiğinden bölgede İslamiyet'in yayılmasına engel olmak istemiştir. Ruslar, Kafkas kabilelerinin özgürlüklerine olan tutkunlukları nedeniyle onları hiçbir şeyin inançlar kadar mahkûm edemeyeceğinin farkına varmışlardır. Bu durumu Rusların Dağıstan'dan başlayarak Batı Kafkasya'ya yayılan Gazavat Hareketini (İslam bayrağı altında cihat etme) engelleyerek Müslüman olan Kafkas kabilelerinin birleşme eylemine engel olmak istemesinden de anlamak mümkündür. Gazavat Hareketi; Kafkasya'da kırsal bölgede yaşayan Dağıstan ve Çeçenistan üzerinden Ruslara karşı verilen direniş faaliyetidir ve temeli dini birliğe dayanan tarikatlardır (Deniz, 2015, s. 197). Bu bağlamda Rusya İslam inancının etrafında kümelenen Müslüman halkların bölgeden sürgün edilmesini uygun bulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas kabilelerini örgütleyerek aktif olması, Puşkin gibi bazı Rus yazarlarını da rahatsız etmiştir. Puşkin (1993, s. 22), “Çerkesler bizden nefret ediyorlar. Onları geniş otlaklarından sürüp çıkardık, aulları yıkıldı, koskoca kabileler mahvoldu. Her saat dağların daha içlerine çekiliyor, oralardan baskınlar yapıyorlar. Savaş dışı kalan Çerkeslerin dostluğuna güvenilmez” demiştir. Buna göre Puşkin, Doğu Karadeniz'in ele geçirilmesi için Osmanlı Devleti ile ticari yolların kesilerek Çerkeslerin Ruslara yaklaşabileceğini ifade etmiş ve fanatik Müslüman Çerkeslere karşı İncilin bu bölgede örgütlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. Puşkin'in bu ifadelerinden Rusların Kafkasya'nın batı kıyılarında jeoekonomi ve teopolitika üzerinden askeri faaliyetler yürüttüğü anlaşılmaktadır. Bu askeri hat, aynı zamanda Kafkas kabileleri ile Rus ilişkilerini düzenlemenin bir yolu idi. Ruslar, Kafkas kabilelerine yaklaşarak onları aydınlatmanın yolu olarak gördükleri bu hat aracılığı ile Karadeniz ile irtibatı koparmayı amaçlamıştı. Böylece Rusya, 18-19. yy. da Çerkesleri kendi tarafına çekmek için Batı Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile dini-ticari ve askeri rekabete girmiştir.

1711'de Azak Kalesi Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden çıkınca Karadeniz ve Kuzey Kafkasya'da yeni dönem başlamıştır (Bilge, 2005, s. 94). Böylece Kuzey Kafkasya'da Kalmuklar ve Çerkesler üzerinden Osmanlı-Rus rekabeti başlamıştır. Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'daki halkları bölgede etkisi olan Kırım Hanlığı üzerinden yetkisini sürdürmeye çalışırken, Ruslarda bazı Kafkas halklarını etkisi altına almaya çalışmıştır. Örneğin Gürcüler ve Ermenilerin bir bölümü akarsu boylarında oluşturulan Kafkas Hattı'na yerleştirilmiştir. Ayrıca Rusların Kafkasya'daki varlıklarından beri bazı Kabardey toplulukları Rusların yanında yer almıştır. Bilge'ye göre (2005, s. 99) Prut Seferi'nin ardından Osmanlı Devleti, Kafkas beylerine hediyeler ve mektuplar vasıtası ile onlardan Ruslara karşı kendi saflarında yer almalarını istemiştir.

1774'de Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesi Karadeniz üzerinden Kuzey Kafkasya'nın önemini ön plana çıkarmıştır. Böylece Osmanlı Devleti Kırım üzerinden hilafeti aktive ederek bu yolla Kafkas jeopolitiğini şekillendirmeye çalışmıştır. Nitekim Çerkes kabileleri, Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi açıdan bağımsız, dini açıdan bağımlılık duymuşlardır. Çünkü Çerkesler, özgürlüklerine düşkün halklar olarak hiçbir devlete karşı siyasi bağlılık hissetmemişlerdir. 1812'de Bükreş Antlaşması ile Kuzey Kafkasya toprakları Rus Çarlığı ve Osmanlı Devleti arasında çekişilen bölge haline gelmiştir. Ruslar Anapa, Sohum, Faş, Anaklia, Kemhal kalelerini iade ederken, Kuban Nehri Osmanlı Devleti ve Rusya arasında sınır kabul edilmiştir. Böylece Ruslar bu bölgede Kafkas halkları üzerinde hâkimiyet kurmayı amaçlamıştır (Allen ve Muratoff, 1966, s. 18). 1864 öncesi Rusya'nın planı, Kafkas kabilelerini Kuban Nehri'nin kuzey tarafına ve Don bölgesine sürerek onların yerine Kazak nüfusunu yerleştirmektir.

14 Eylül 1829 Edirne Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı ağır şartları olan bir antlaşma olmasına karşın Ruslar açısından Kafkasya'ya yerleşmelerini kolaylaştırmıştı. Bu antlaşma üzerine Osmanlı Devleti, Çerkes bölgesi üzerindeki haklarından feragat edip, Kuban ötesi, Kuban Nehri'nin ağız kısmından başlayarak Karadeniz limanları ile Anapa, Soğucak, Gelencik, Sohum, Faş kalelerini Poti'nin güneyine kadar Ruslara devretmiştir. Rusların Taman Yarımadası üzerindeki amaçları Çerkes-Osmanlı bağıni kesmektir. Osmanlı-Çerkes bağlantısı Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında olmakla kalmayıp dini ve ticari bağlarının sürdüğü bölge olması açısından stratejiktir. Ancak antlaşmayı geçerli görmeyen Çerkes kabileleri, Rusya ile mücadeleye girmişti. Osmanlı Devleti, Kuzey Kafkasya'da Çerkeslere cihadı tavsiye ederken bu antlaşmanın ardından Rusya Kafkasya'daki baskınlığını Kafkas halklarına karşı artırmıştı. 1830'larda Kafkas Hattı'nın benzeri olarak Ruslar tarafından Karadeniz kıyısında kurulan askeri tahkimatlar şunlardı: Anapa, Vityazevo, Gostagevsky, Nikolaevsky, Raevskoye, Abinsk, Novorossiysk, Kabardinka, Gelencik, Divnomorskoye,

Krinita, Arkhipo-Osipovka, Lermontov, Tuapse, Lazarovskoye, Golovinka, Soçi, Kartal, Pitsunda, Bombora, Dranda, Gagra, Sohum, İlori.

Karadeniz Kıyı Hattı'nda oluşturulan tahkimatlar günümüz sınırlar doğrultusunda Rusya Krasnodar Krayı'nın kıyı kesimi ile Gürcistan Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nin kıyı kesimlerini içermekteydi. İlk kurulan tahkimatlar, 1830-1831 yılları arası Gelencik, Gagra, Bombora idi. Daha sonra 1834'de Abinsk, 1835'de Nikolayevsky, 1836'da Kabardinka, 1837'de Velyaminov adıyla inşa edilen Tuapse, Novotroitsk adıyla kurulan Krinita ve Mikhailovsky adıyla bilinen Arkipova-Osipovka kurulmuştur. En son inşa edilen 1842'de Gostagaevsky tahkimatı olmuştur.

Anapa, Karadeniz Kıyı Hattı'nın en kuzey noktası olmuştur. Anapa'nın asıl sakinleri bir Çerkes kabilesi olan Şegake'lerdi ve Buğur Nehri civarında yaşıyorlardı. Ayrıca Anapa, Soğucak ve çevresinde yine bir Çerkes kabilesi olan Natuhaylar bulunmakta idi. Anapa, Kuzey Kafkasya'ya hâkim, Azak Denizi ile Kuban Nehrine yakın, Karadeniz'e ve Rusya'ya sınır olan bölgede olması nedeni ile Osmanlı Devleti tarafından stratejik bulunmuş ve kale yapımına karar verilmiştir. 1781-1782'de Osmanlı kalesi olarak Anapa inşa edildi (Kushhabiev, 2015, s. 95). 1782'de Anapa, Osmanlı Devleti'nin askeri üssü idi ve Osmanlı Devleti Çerkesler ile beraber politik ve dini açıdan bu merkez üzerinden faaliyet yürütüyordu (Baddeley, 1989, s. 75). Anapa konumsal olarak Karadeniz vasıtası ile Çerkeslere askeri ve yiyecek yardımları için uygundu. Ayrıca Osmanlı Devleti için köle ticaretinin önemli limanlarından biriydi (Veselovsky, 1995, s. 4). Osmanlı Devleti'nin Anapa kalesini güçlendirerek Çerkesler ile temas kurmasının yalnızca Türk propagandaları ile ilgili olmadığını belirtmek gereklidir. Çerkeslerin Ruslara karşı Osmanlı Devletiyle birlikte bölgeyi savunma nedeni Rusya'nın emperyalist politikalarıdır (Paneş, 2008, s. 2). Bu bağlamda Anapa, Çerkesler için Rusların askeri kolonyal faaliyetlerine karşı gösterdikleri direnci ifade etmektedir. Rusya; Kafkasya'yı Karadeniz kıyısından kuşatıp, batı ile Kafkas halklarının irtibatlarının kesilmesini istiyordu ve bunun için en müsait olan üs Anapa idi. Rusya'nın Anapa Muharebesi'ndeki ana amacı; Kuban Havzası'nda ilerleyerek Karadeniz kıyısına gelip, kıyıda egemenlik kurmaktır. Bunun yanı sıra Rusya, işgal ettiği Kuban Vadisi'nde Kazak nüfusunu yerleştirmek istiyordu (Berkok, 1958, s. 395-396-417). Karadeniz kıyısındaki Çerkes kabileleri, Anapa'yı kurtarmaya çalışmış ve sağladıkları başarı Rusları şaşkına çevirmişti (Berkok, 1958, s. 406).

Osmanlı Devleti Kafkasya'daki varlığının Ruslara karşı tescilinin bölgeyi İslamlaştırmak olduğu fikrine sahipti. Bu amaçla bölgeye çeşitli görevliler göndererek İslam jeopolitiği üzerinden Kuzey Kafkasya'daki halkları kendine bağlamaya çalışmıştı. Ferah Ali Paşa bunlardan biri olarak bölgede hem İslamiyet'i yaymaya çalışmış hem de Şapsığ Beyi'nin kızı ile evlenmiştir. Ferah Ali Paşa, Anapa'da karargâh oluşturmuş ve Adige kabileleri ile Abazalar arasında İslamiyet'i yaymaya çalışmıştır (Habiçoğlu, 1993, s. 100). Osmanlı Devleti'nin Ferah Ali Paşa ile yürüttüğü Kafkas jeopolitikalarının ana amacı Kırım'ı Ruslardan geri almaktır. Bunun yanı sıra Kuzey Kafkasya'daki kabilelerin Osmanlı Devleti'nden yardım talebi de etkili bir durum olmuştur (Fedakar, 2009, s. 48). Nitekim 1783'de Osmanlı etkisi bölgede azalmaya başlayınca Nogaylar Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve Ferah Ali Paşa, 40.000 civarında Nogay'ı Besleney ile Abzehlerin içine yerleştirmiştir. Ayrıca Anapa'da kütüphane, cami, hamam gibi yapılar inşa etmiştir (Bilge, 2005, s. 142). Bucak Tatarlarının Osmanlı Devleti'ne sığınması nedeni ile Ferah Ali Paşa onları da Anapa çevresine yerleştirerek bölgeyi askeri ve demografik açıdan güçlendirmiştir (Fedakar, 2010). Bölge adeta bir kent haline dönmüştür. Fakat bir süre sonra Rusların bölgeyi alması ile Nogaylar bölgeden çıkarılarak Rus nüfusu yerleştirilmiştir (Tavkul, 2015, s. 92). Osmanlı Devleti ilerleyen süreçte bölgeyi demografik açıdan güçlendirmeye devam edip, Abhazya, Sinop ile Trabzon'dan 400 asker ailesini getirerek bölgeye yerleştirmiştir (Fedakar, 2010). (Foto 1).

Foto 1. Anapa Kalesi Eski Rus Kapıları 1917

Kaynak: <http://fotki.yandex.ru>

Anapa, jeoekonomik, askeri, teopolitik açılardan öneme sahip liman olarak Kuzey Kafkasya'daki kervanların bulunduğu bölgeydi ancak 1829 Edirne Antlaşması ile Rusların eline geçen Anapa, Karadeniz Kıyı Hattı'na eklenirken, 1846'da şehir olmuştur.

2020 nüfus verilerine göre Anapa'nın etnik dağılışı şöyledir: %87,71'i Rus, %4,07 Ermeni, %1,17'si Ukraynalılardan oluşturmaktadır (Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2020). Bu bağlamda Anapa'nın gerçek sahipleri olan Çerkeslerin yerini Rusların aldığı görülmektedir.

Novorossiysk (Tsemez), 1696'da Çerkesler tarafından ticaret merkezi olarak kurulmuştur (Berkok, 1958, s. 417). Novorossiysk (Sucuk Kale/Soğucak), 1720'de Türk kalesi olarak inşa edilmiştir. Soğucak, Osmanlı Devleti'nin en büyük köle pazarlarından biri olarak Anapa'dan önce Osmanlı Devleti tarafından inşa edilmiştir. O dönem Trabzon'a bağlı olan Soğucak, önce Kırım Hanlığı üzerinden Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştur. Dolayısı ile o dönem bölgede Türk-Tatar etkileri sürmüştür. Ancak 1774 tarihinden itibaren bölgede Türk dönemi başlamış, Rusların Kırım'ı almaları ile 1819'a değin Osmanlı Devleti-Çerkes kabileleri ile birlikte bölgede hareket etmiştir. Anapa'ya yakın olması nedeni ile Anapa'nın kaybı Soğucak'ın kaybını tetiklemiştir. 1829'da Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya bıraktığı kale, Karadeniz Hattını oluşturmuştur. Ruslar tarafından kullanılma şekli Kafkas halklarının Osmanlı Devleti'nin gönderebileceği yardımları engellemek, Kafkas halklarını mücadelelerinde yalnızlaştırarak Kazak nüfusunu yerleştirmek suretiyledir. Bu bölge Çerkes kabilelerinden Şapsığların yaşadığı yerd. 1839'da Şapsığ bölgesinde bir takım misakı milli kararları alınmıştı ve bunlar şöyleydi: Hazar ve Karadeniz arasındaki bölge birleşik bir vatandır. Ruslar Kafkasya'nın milli ve ebedi olarak düşmanıdır ve Ruslar ile hiçbir şekilde özel ve ticari temaslarda bulunulmayacaktır (Berkok, 1958, s. 442). Bu bağlamda Kafkas halkları Ruslara karşı büyük olumsuz tavır içindedir denilebilir. Hem bu kalede hem de Anapa'da görev yapan Ferah Ali Paşa, Anadolu'dan gelen göçmenleri Soğucak'a yerleştirmiştir. Rusya, bölgeyi savunmaya çalışan Şapsığlara karşı demografik değişimler ön görmüştür. Böylece Ruslar, Karadeniz kıyılarında 300 Don Kazağı yerleştirmişlerdir (Deniz, 2015, s. 26). Kırım'ı kaybettikten sonra Osmanlı Devleti, Anapa ile birlikte önemini kavradığı Soğucak'ı Kırım'ı geri almak için bir üs olarak görmüştür. Anapa ve Soğucak, Osmanlı-Rus çekişmesi sırasında birkaç kez el değiştirmiştir.

Novorossiysk'te Kırım Savaşı öncesi ve sonrası yerleşik bir nüfus bulunmuş ve 19. yüzyılın 2. yarısında Novorossiysk, Rusya'ya bağlı Karadeniz bölgesinin merkezi olmuştur. 1888'de Kuban bölgesine katılan Novorossiysk, Rusya'nın Karadeniz'deki en büyük liman kenti haline gelmiştir. 2010 verilerine göre Novorossiysk'in nüfusunun %88,1'i Rus, %3,37 Ermeni ve %2,38'i Ukraynalılardan oluşmaktadır (Krasnodar Bölgesi Belediyesi, 2010). Bu bağlamda Anapa'da olduğu gibi Novorossiysk'te Rus nüfusu ağırlık kazanarak Çerkes nüfusunun yerini almıştır.

Gazavat Hareketi etrafında Şapsığlar, Abzehler, Ubıhlar, Natuhaylar Rusya'ya karşı birleşmişlerdir. Çerkesler (daha doğru bir deyişle Adige kabileleri), Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin yardımlarını alarak kıyı hattı boyunca kalelere baskınlar düzenlemişlerdir. Bu kalelerden biri de **Sohum**'dur. Günümüzde Gürcistan'ın Abhazya Özerk Cumhuriyeti'ne merkezi rol üstlenen Sohum, tarihi bağlamda Ceneviz kolonisi idi. Sohum Kalesini Fatih Sultan Mehmet, 1454 yılında fethettikten sonra Batum Sancağına bağlamıştı. Osmanlı Devleti buraya Sohum-Kale adını vermişti. 1724'te kale yeniden inşa edilmişti (Foto 2). Osmanlı Devleti'nin amacı Abhazya'da nüfuzunu yaymaktı (İstoriya Abhazii, 1991, s. 127).

18. yy. da ortaya çıkan Abhaz Prenslığı'ndeki iç çatışmalara karşı Osmanlı Devleti bölgenin hamisi olarak Abhazları uzlaştırmaya çalışıyordu (Kushhabiev, 2015, s. 95). Ruslar, Sohum'u işgal ettiğinde Kafkas halkları ve özellikle Abhazlar büyük üzüntü duymuşlardır (Berkok, 1958, s. 415). Sohum, 1810'da Rusya tarafından ilhak edilmiştir. Rusya, Sohum'u askeri birliklerle bölgeyi elde tutmaya çalışmıştır. Sohum; Osmanlı Devleti ve Rusya arasında çekişilen bölge olmuş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Karadeniz kıyılarında bu çekişme sonucu Osmanlı Devleti'nin elinden tamamen çıkmıştır. Bu sırada bölgenin yerli halkı Abhazların Çerkesler ile akrabalığı Osmanlı-Rus mücadelesinde Abhazların Ruslara karşı mücadele vermesini sağlamıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Abhazlar, Çerkesler ile beraber bölgeyi kontrol ederek bir süreliğine Sohum'un Osmanlı Devleti'nde kalmasına yardımcı olmuşlardır. Abhazya'da Kafkas yerli halkları Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ni destekleyerek ayaklanmışlardır. Bunun sonucunda Soçi şehrinin Adler bölgesinden Abhazya Oçamçıra'ya kadar Abhazya dâhil olmak üzere Karadeniz kıyıları Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Bu ayaklanma, Kafkasya'nın kuzeydoğusunda (Çeçen ve Dağıstan bölgelerinde de) ayaklanma başlatmıştır. Ancak bu olay Karadeniz kıyılarında Anadolu karasına doğru Doğubeyazıt ve Ardahan'ın, Kars'ın, Erzurum'un Ruslar tarafından işgalini de beraberinde getirmiştir. Sohum Kalesinde III. Ahmet tarafından yaptırılan Sohum kitabesi, Sohum'un kaybindan sonra II. Abdülhamit tarafından Topkapı sarayına getirilmiştir. Sohum Kalesi bu savaşın ardından hapishaneye dönüştürülmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinden bu yana Sohum'da etnik yapı dikkat çekici şekilde değişimler yaşamıştır. Sohum başta olmak üzere Karadeniz Kıyı Hattı askeri tahkimatlarında sıtma, kolera, veba gibi hastalıklar nedeni ile ölümler gerçekleşmiştir. 19. yy. ın ikinci yarısına değin Sohum'da nüfus tek etnik yapıdan oluşmuştur. Ancak 1877'de Abhazların çoğu sürgün edilmiş böylece bölgede Abhazlar ile Megrel, Alman, Rus, Ermeni, Estonyalı halklar bölgeyi temsil etmeye başlamıştır. Pontus Rumlarının etnik açıdan ağırlık kazandığı Sohum'dan 1949'da sınır dışı edilince Kartveller en büyük etnik grubu temsil etse de 1992'de Kartvel halkları azalarak Ermenilerin nüfusu çoğalmıştır (Valerievich, 2018, s. 93). Günümüzde Gürcistan'a bağlı özerk cumhuriyet olan Abhazya'nın başkenti Sohum'da nüfusun %51,10'u Abhazlar oluşturmaktadır. Buna karşın Gürcüler, 19,20'sini, Ermeniler %17,19'unu, Ruslar %9,16'sını oluşturmaktadır (Abhazya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Dairesi, 2016).

Foto 2. Günümüzde Sohum Kalesi

Kaynak: https://ru.wikipedia.org/Marcin_Konsek.

Karadeniz Kıyı Hattı tahkimatlarından biri de **Gelencik'tir**. Gelencik, bölgede Ruslar tarafından ilk kurulan hat olarak Natuhaylara dönük olarak gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti Cenevizlilerden aldığı Gelencik'te 18 ve 19. yy. da köle ticareti yapmıştır. Edirne Antlaşması'nın akabinde Osmanlı Devleti Abhazya sınırına değin çekilince Rusya, Karadeniz kıyısında hatlar kurarak Türk-Kafkas ilişkisini ve yardımlaşmasını kırmak istemiştir. "Gelencik Hattı" olarak bilinen ve kalelerden oluşan, "Karadeniz Kordon Hattı" adını alan bu hat, Kuban Nehri'nin Azak Havzası'na döküldüğü noktadan başlayıp, Gelencik'e kadar devam etmiştir (Grigorianz, 1999, s. 40). Rusların eline geçmeden önce Osmanlı Devleti döneminde Soğucak Limanı ile birlikte Gelencik'te de bir kale inşa edilmiştir. Gelencik, 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Rusya'ya katılmış ve 1831'de General E.A. Berhman tarafından Karadeniz Kıyı Hattı olarak Rus tahkimatı olmuştur (Azerenkova, Bondar ve Vertışeva 1986, s. 246). Bu tahkimat, Natuhayları alt ederek Adigelerin en inatçı kabilelerinden Şapsıglara dönük olarak hazırlanmıştır. 1840'ta Rusya, Gelencik (Hafitsey)'e 40 gemi ve 10.000 kişilik kuvvet karaya çıkarmıştır (Berkok, 1958, s. 470). Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti tarafından işgal edilen Gelencik, savaş sonrası yine Rusların elinde olmuştur. 1864 sonrası Gelencikskaya isimli köy olmuş, 1915'de ise şehir özelliğini kazanmıştır. Gelencik günümüzde Krasnodar Krayı içinde yer alan bir şehirdir. Rusların bölgeyi almadan önce Şapsıgların yaşadığı bölge artık Rus nüfusunun ağırlık kazandığı yer olmuştur. Nitekim 2020 verilerine göre Gelencik'te nüfusun %87,12'si Rus, %1,86'sı Ermeni ve %1,26'sı Rumlardan oluşmaktadır (Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2020). 1830-1831'de Gelencik'in dışında **Gagra**, **Bombora** tahkimatları yapılmıştır. Soçi'nin güneyinde bulunan ve 1830'da Çerkes baskınlarına karşın günümüz Abhazya sınırları içinde Gagra'da Kırım Savaşı'na değin sürecek olan Rus tahkimatı kurulmuştur. Bir Çerkes kabilesi olan Cigetler, Gagra'dan Agura Nehri'ne değin yaşamışlardır. Cigetlerin bir kısmı Rus taraftarı olmuştur. 1937'den sonra Gagra'dan Gelencik'e değin sıralı surlar inşa edilmiştir.

Karadeniz Kıyı Hattı askeri hattı üzerinde yer alan diğer kaleler şöyleydi: **Abinsk**, 1834'de Velyaminov tarafından Abin Nehri üzerinde kurulmuştur. Abinsk kalesi ile karadaki kuşatma, deniz kuşatması hattına bağlanmıştır (Berkok, 1958, s. 469). Abinsk Natuhayların yaşadığı bölge olmasına karşın 1863'te Batı Kafkasya'nı kolonizasyonu için inşa edilmiştir (Mihailov, 1911). Abinsk'te günümüzde Natuhayların aksine 2010 verilerine göre nüfusun %82,30'u Ruslar, %5,34'ü Ermeni, %2 Ukraynalılardan oluşmaktadır (Krasnodar Bölgesi Belediyesi, 2010). 1835'de Anapa'ya yakın konumda **Nikolayevsky** inşa edilmiştir. **Kabardinka**, Dob Nehri'nin ağız kısmında Kabardinskoye adıyla 1836'da tahkimat hattına eklenmiştir. Kabardinskoye, Gelencik'in kuzeybatında yer almakta olup, Kafkas Savaşı'nın ardından Rum, Ermeni, Rus nüfusu yerleştirilmiştir. Kabardinka günümüzde Krasnodar Krayı'nda Gelencik'e bağlı bir kırsal yerleşmedir. **Vityazevo**, 1837'de bir Kazak köyü olarak kurulmuştur. Novotroitsk tahkimatı adıyla 1837'de Pshada Nehri'nin ağzında kurulmuş olan **Krinita**, çoğunlukla Natuhaylar ve Şapsıgların yaşadığı bölge olarak daha sonra koloniyeye dönüştürülerek kırsal bir köy haline gelmiştir.

Arkhipo-Osipovka, eski çağlardan beri savunma amaçlı kullanılmıştır. Edirne Antlaşmasından sonra Rus tahkimatına dönüştürülmüştür. Mihaylovski adıyla 1837'de Vulcan Nehri'nin ağız kısmına kurulan tahkimat, Çerkes kabilelerinin yaşadığı bölgelerden biridir ve bilhassa Ubıhlar bu bölgeye saldırılar düzenlemiştir. 1864 Çerkes Sürgünü ile Vulanskaya adı ile köy şeklinde kurulmuştur. Köyün yakınında Mavi Akım'ın bağlı olduğu gaz kompresörü Beregovaya bulunmaktadır. **Kartal**, Mzymta Nehri'nin ağız kısmında Kutsal Ruh'un kalesi adıyla 1837'de kurulmuştur. Bu bölgede yani Mzymta Nehri civarında Cigetler yaşamaktaydı. Cigetlerin, Ubıhların etkisi ile Ruslara karşı çıkmalarına rağmen bir bölümü Rusya ile olumlu ilişkisi olmuştu. Dolayısı ile bu kalenin inşa sürecinde Cigetlerin bir bölümü Rusları desteklemişti.

Tuapse, yine bir Çerkes kabilesi olan Şapsıgların bulunduğu bölge idi ancak 1838'de Karadeniz Kıyı Hattı'nın bir parçası haline gelmişti. Tuapse Nehri'nin ağız kısmında bu kalenin kuruluş amacı da Osmanlı Devleti'nden gelen köle ve silah ticari yardımını engellemektir. 1864'e değin General Velyaminov'un adını taşıyan kale zaman zaman Şapsıgların saldırılarına uğramış ve yıkılmıştır. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti, işgal ettiği bölgede Türk üssü kurarak Çerkeslere silah yardımında bulunmuştur. 1864 Çerkes sürgünü ile Tuapse'ye Rus, Ermeni, Rum ve Gürcüler yerleştirilmiştir (Tyance, 2023). Velyaminovskaya kalesinin yerine Velyaminovskaya köyü kurulmuş ve daha sonra Tuapse'ye dâhil olmuştur. 2010 verilerine göre Tuapse'nin nüfusunun %75'i Rus, %8,5'i Ermeni, %1,9'u Ukraynalı ve %1,3'ü Çerkeslerden oluşmaktadır (Krasnodar Bölgesi Belediyesi, 2010). Bu bağlamda Tuapse'nin asıl yerlisi olan Çerkeslerin nüfusunun aksine Rus nüfusu baskın hale gelmiştir. **Lermantova** ise, Şapsıgların yaşadığı bölge idi. 1838'de Tenginsky tahkimatı olarak Şapsıg Nehri'nin ağız kısmına inşa edilmişti. 1829 Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan bölge günümüzde Karadeniz kıyısında yer alan bir köydür.

Soçi şehri tarihi açıdan Ubıhya olarak adlandırılan, Çerkes kabilesi Ubıhların yaşadığı bölge olmuştur. 1838 yılında Soçi Nehri'nin ağız kısmında Çerkeslere karşı Navaginskiy (Alexandria) kalesi kurulmuştur. Soçi ve çevresinde Ruslara karşı mücadele veren ve Kafkasya'nın denizci kabilesi Ubıhlar, Adige kabileleri ile birleşmek için harekete geçmişlerdir. Ruslar için Anapa ile Sohum arasında kalan Rus tahkimatının kurulmasının en önemli nedenlerinden biri Kafkasya'nın en savaşçı ve cesur halkı Ubıhların diğer Kafkas kabilelerini örgütlemesi olmuştur. Ubıhlar, Şapsığ ve Natuhaylar ile birlik oluşturmuşlardır. Ruslar, Ubıhları ihtiyaç duydukları ürünlerden mahrum bırakmış, ekili tarım alanlarını, bağlarını yok etmişlerdir. Kıyıdaki Rus tahkimatları nedeniyle Ubıhların Osmanlı Devleti ile ticari ilişkileri kesilmiştir. Şapsığlar, Ubıhlar ile birleşerek Rus tahkimatlarına saldırmışlardır. Rusların amacı güneye doğru Abhazy'a'yı elde tutmak için Ubıhlara karşı Ciget (Cigetler, Ubıhların doğu komşusu olup, Gagra ile Khosta Nehri arasında yaşıyorlardı) ve Abhazları birleştirmek ve böylece Şapsığ ve Natuhayları pasifize etmektir. Ruslar, bazı Ubıh ve Abhaz kabilelerini Ubıhları pasifleştirmek için yanına çekmiştir. Ancak 1841'de Ubıh-Şapsığ-Natuhay gibi Çerkes kabileleri Ruslara karşı direniş için birleşmeyi sürdürmüştür.

Rusya, 1830-1840'da Karadeniz kıyılarında 8 büyük çıkarma yapmıştır. **Soçi**'de yapılan çıkarma için N.N. Rayevskiy "Bizim Kafkasya'da yaptıklarımız, İspanyolların Amerika kıtasını ilk işgali sırasında yaptıkları felaketi hatırlatıyor. İnşallah Kafkasya'nın fethi, Rusya tarihinde, o fetihlerin İspanya tarihinde bırakmış olduğu gibi kanlı izler bırakmaz" diye ifade etmiştir (Polovinkina, 1993, s. 40). Öte yandan Şeyh Şamil'in Batı Kafkasya'ya yönelerek kabileleri Ruslara karşı İslam bayrağı altında birleştirme çabası Kafkasya'daki kabileleri harekete geçirmiştir. 1861'de Soçi'de toplanan Ubıh, Şapsığ ve Abzehler, Ruslara karşı direnişlerine devam edeceklerine dair karar almışlardır. Toplantı sonucu Ruslardan Çerkes topraklarından çekilmelerini, köy ve kalelerin kurulmamasını, askeri faaliyetlerin bitirilmesini istemiş, Rusların bu önerileri kabul ettiği takdirde Rus egemenliğini kabul edeceklerini taahhüt etmişlerdir. Ancak Ruslar bu durumu kabul etmemişlerdir. Yaşanan direnişlerin ardından Ubıhlar büyük oranda yok edilmiş ve diğer kabilelerinde direnişi kırılmıştır. Kafkas kabilelerini harekete geçiren Ubıhlara Rusya, Osmanlı topraklarına göç veya Kuban bölgesinde kalma şeklinde iki seçenek sunmuş ve Ubıhlar Osmanlı Devleti'ne göç etmeyi tercih etmiştir. Navaginskoye kalesi yerine 1896'da Soçi Kalesi kurulmuş ve zamanla turistik merkez halini alan Soçi Krasnodar Krayı'na bağlı kent olmuştur. Ubıhların vatani olmaktan çıkmış olan Soçi'de nüfusun 2021'de %69'u Rus, %6,45'i Ermeni, %0,76 Gürcü, %0,55'i Ukraynalılardan oluşmaktadır Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2020).

Lazarovsky adıyla Psezuapse Nehri'nin ağız kısmında 1838'de bir kale kurulmuştur. Kalenin ismi Amiral Mihail Petroviç Lazarev'den gelmektedir. Lazarovskoye, Şapsığların yaşadığı bölgelerden biri idi. Ancak Çerkes milis güçleri birleşik savaşıyorlardı. Bu kalede Ubıh, Şapsığ, Natuhay, Abzehler kaleye saldırarak özgürlükleri için mücadele ediyorlardı. Şapsığ ve Ubıhların saldırısına uğrayan kale, 1854'de terk edilmiştir. Lazarovskoye, 1869 ile 1873 arasında 43 Rum ailesi tarafından kurulmuştur (Azerenkova ve Bondar ve Vertışeva, 1986, s. 255-395). Lazarovskoye, Tuapse'ye bağlı iken, 1924-1945'te var olan Şapsığ ulusal bölgesine (Tuapse merkez olmak üzere Karadeniz bölgesinde kurulmuştur) devredilmiştir. Günümüzde Lazarovsky, Soçi'nin dört bölgesinden biridir. Tuapse'nin güney sınırına yakın Şepsi Nehri'nden (Şapsığların adından geldiği anlaşılmaktadır) Karadeniz kıyısına değin devam etmektedir. 2010 verilerine göre Lazavosky'de nüfusun %59,7'si Rus, %25,4 Ermeni, %4,8 ile Çerkesler gelmektedir (Rus Federal Devlet İstatistik Servisi, 2010).

Çerkeslerin yaşadığı yerlerde nüfusun etnik değişimi dikkat çekicidir. **Golovinka** Krasnodar'da Soçi'nin küçük bölgesidir. Şapsığların yaşadığı bölge olan bu yer 1839'da Golovinsky Kalesi adı altında Shakhe (Şah Nehri olarak ta bilinir) Nehri'nin ağız kısmında kurulmuştur. 1854'de kale boşaltılmış ve Çerkes nüfusunun büyük kısmı Osmanlı Devleti topraklarına gönderilmiştir. Golovinka, Soçi'ye bağlı kırsal alana dönüştürülmüştür. Günümüzde Golovinka'nın nüfusunun büyük bölümünü Ruslar oluşturmaktadır. **Raevskoye**, 1839'da Muskaga ve Tiviskay nehirlerinin birleştiği noktada inşa edilmiştir. Günümüzde, Novorossiysk'e bağlı bir köydür. **Gostagaevsky**, 1842'de Karadeniz Kıyı Hattı'nın son tahkimatı olarak kurulmuştur. Gostagaevsky, Anapa'ya yakın bir konumda aynı adı taşıyan nehir çevresinde inşa edilmiştir. Gostagaevsky'te bir Çerkes kabilesi olan Natuhaylar yaşamaktaydı. Krasnodar Bölgesi Devlet arşivi raporlarına göre bu bölgeye 337 Kazak ailesi yerleşmiştir. Tahkimat günümüzde kırsal bir yerleşim yeri olarak %91 Rus nüfusundan oluşmaktadır. Bu tahkimatların dışında birkaç tahkimat daha oluşturulmuş bir kısmı ise yapılması için planlanmıştır.

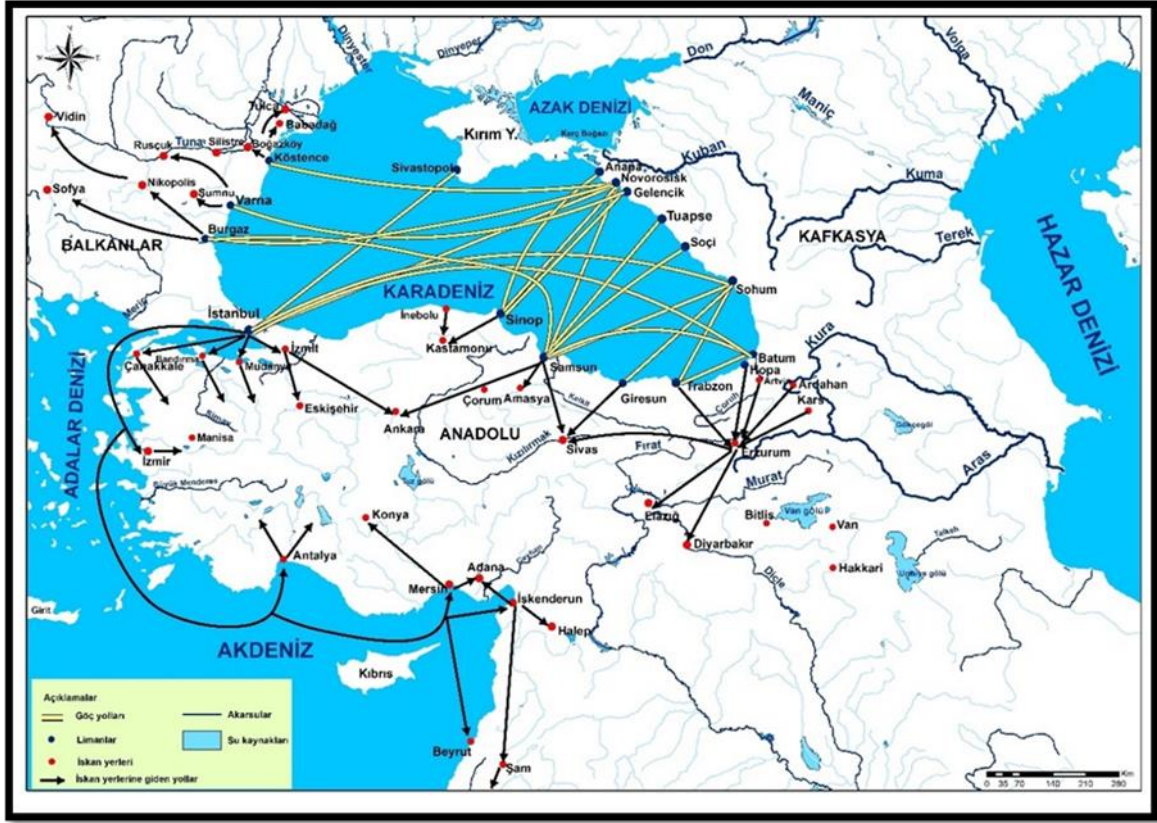
Rusların kılığa sevk ettikleri Kafkas toplulukları, yiyecek bulmak için bu tahkimatlara saldırılarını sürdürmüşlerdi. Uzun süren mücadelenin ardından Kafkas yerli halkları olan Natuhaylar, Cigetler, Ubıhlar, kendi topraklarındaki tahkimatlara gelerek Ruslardan yiyecek ve takas ticareti yapmalarını istemiştir

(Черноморская_береговая_линия, 2023). Rusların bu takas ticaretini yapmalarındaki amacı kültürel olarak beğenmedikleri yerli halkları Rus kültürü ile tanıştırmak ve kendilerine bağlamaktır. Oysaki bu halklar, yalnızca özgürlükleri için mücadele vermeyi tercih eden kültür seviyesi yüksek, savaşçı kabilelerdi. Ruslar, takas ticareti yoluyla manipüle etmeye çalıştıkları bu kabilelerin Osmanlı Devleti'nin desteği ile mücadeleyi bırakmayacağını bildiğinden bir yandan asimile ederek onları Rusya'ya bağlamaya çalışmışlardı.

Rusya zamanla hat üzerinde çeşitli değişiklikler yapmıştır. Karadeniz Kıyı Hattı, 1839'da Kuban Nehri'nin ağzından başlayarak Soçi'de Navaginskiy kalesine kadar 1. Kısımını, Navaginskiy'den Megrel'e kadar ikinci kısmını teşkil etmekte idi. 19.yüzyılın 2. yarısında tahkimatları restore eden Rusya, bu tahkimatları üçe ayırdı. 1. Kuban Nehri'nin ağız kısmından Gelencik'e, Nikolaevskaya köyü, Raevsky Kalesi, Anapa kaleleri, Divinomorskoye, Vityazeva köyleri, Novorossiysk ve Kabardinsky tahkimatından oluşuyordu. 2.Gelendzhik'ten Navaginskiy-Gelendzhik, Novotroitsky'den, Tenginsky'nin tahkimatları, Lazarev ve Velyaminovsky kaleleri, 3. güneydeki Navaginskiy tahkimatından İlori tahkimatına-Navaginskiy, Golovinsky, Kutsal Ruh, Gagra, Bombora, Pitsunda, Suhum-Kale, Fort Marambo, Dranda, İlori tahkimatları yer almakta idi. Ancak 1854'de ise kalelerin bırakılmasına karar verilmiştir (Brockhaus ve Efron, 1903, s. 644-648). Hattın kaldırılmasında birtakım gerekçeler bulunmaktadır. Kafkas Hattı'ndan başlayarak yayılan Gazavat Hareketi'nin Karadeniz kıyılarına gelmesi ve 1853'de Kafkas kabilelerini harekete geçirmesi Rusları tedirgin etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz üzerinden Şeyh Şamil'in Doğu Kafkasya'dan Kafkas kabileleri ile iş birliği yaparak Rusları bu askeri hatta sıkıştırmaları ile Mart 1854'de Rusya, askeri tahkimat hattını kaldırmıştır. Rusya, bu hat ile her ne kadar Kafkas halklarını açlığa sevk edip Ruslara mahrum bırakmaya çalışsa da istihkâmların büyük bölümü Çerkesler tarafından saldırılarla yok edilmiş, Çerkesler direnmeye devam etmiştir. Ayrıca, Kırım harekâtından alınan başarısızlık nedeni ile tahkimatların kaldırılması sonucu bölge Türk orduları ve Kafkas kabileleri tarafından işgal edilmiştir. Osmanlı orduları Kars çevresini kurtarmak için Sohum'da Ruslara karşı mücadele vermiştir. Öte yandan Kırım Savaşı sonucunda yapılan görüşmeler sırasında Karadeniz'in tarafsız olması gerektiği vurgusu Karadeniz Askeri Kıyı Hattı'nın yeniden yapılanmamasını ön görmüştür.

Askeri hattın kaldırılması ve çekişmeler sonucu bölgede Çerkeslerin gönlünü kazanamayan Rusya, onlara sürgün yolunu göstermiştir. Natuhaylar, Şapsığlar ve Ubıhların büyük bir bölümü Osmanlı Devleti'ne sürgün edilirken, diğer Çerkes kabileleri Kuban Nehri'nin ötesine, Urup Nehri'nin doğu bölümüne, Kafkas Dağları'nın güney eteklerine yerleştirilmiştir. Diğer kabilelerden farklı olarak Şapsığların bir bölümü ana toprakları olan Tuapse ve Lazarovskoye'ye dönmüşlerdir. Abhazlar Kuban'a taşınırken, Ciget ve Ubıhlar ise denize ve dağlara itilerek Osmanlı Devleti topraklarına göçe zorlanmışlardır (Kubaşıçeva, 2012, s. 6). Rusların kabileler üzerine planı yaklaşık olarak günümüz Çerkes bölgesini temsil eden yani Rusları destekleyen nüfus tarafından çevrelenme sureti ile dağlardan saldırı düzenleyemeyecekleri şekilde ablukaya alınarak yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Nogayların bir kısmı Ruslar tarafından Kuban Nehri'nin batısına ve Labinsk müstahkem hattına yerleştirilirken, büyük çoğunluğu Türkiye'ye göç etmiştir (Kubaşıçeva, 2010, s. 24). Anadolu'ya yapılan göçlerin bu müstahkem hattı ile bağlantılı olması dikkat çekicidir. Anapa, Novorossiysk, Gelencik, Tuapse, Soçi ve Sohum limanları bu sürgün olayının gerçekleştirildiği limanlardır (Harita 3).

Harita 3. Göçmenlerin Kafkasya'dan Sürgün Edildikleri Limanlar ve Yollar

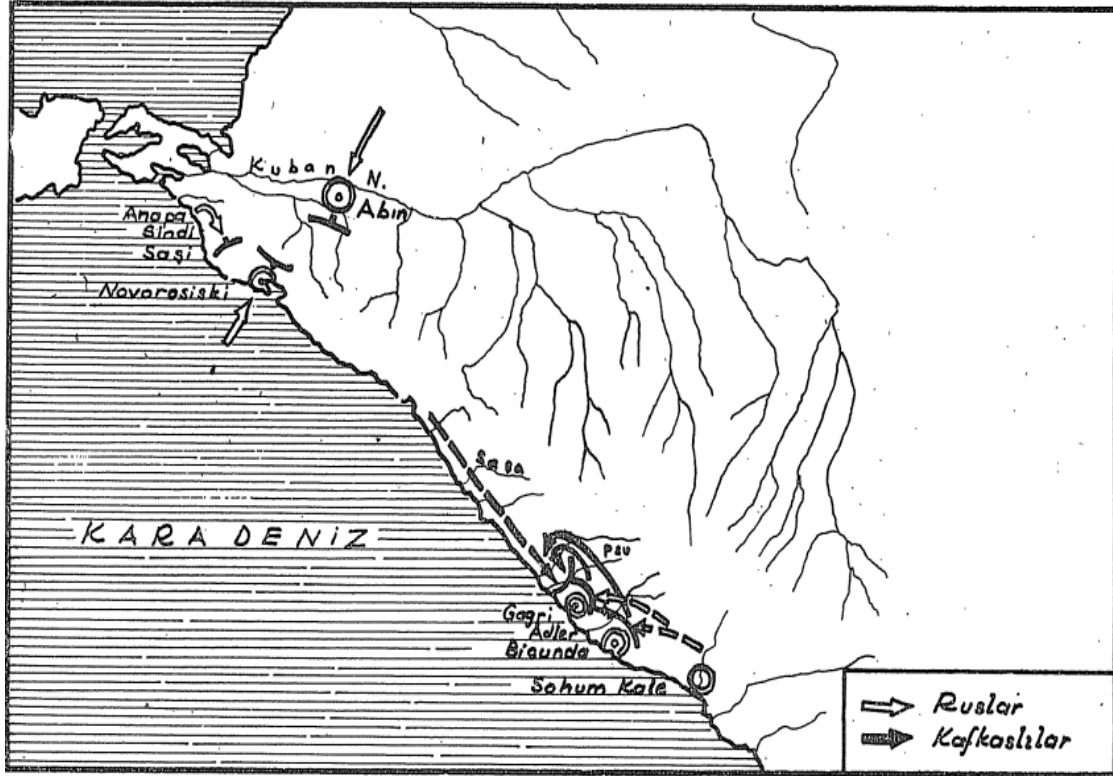
Kaynak: Koçyiğit Türk, 2024, Kafkasya'dan Maverayı Kafkasya'ya Türkiye İçin Jeopolitikalar: 113

1864'de direnişin bitmesi ile Kafkasya'dan Anadolu, Ortadoğu ve Balkanlara sürgün edilen ve Çerkeslerden boşalan yerlere Rusya'ya taraftar nüfus (Rus, Ukraynalı, Ermeni, Rum, Kazak) yerleştirmiştir. Kafkasya'da kalmak isteyenler ise Kuban Oblastı ile Kuban Nehri kollarına yerleştirilmiştir. 1864 sürgünü ile beraber Osmanlı Devleti topraklarına göç Sohum, Novorossiysk, Gelencik, Anapa, Soçi ve Tuapse limanlarından gerçekleşmiştir. Vatanına veda ederken bir Kafkasyalının dilinden: "Ey güzel vatan, bundan sonra senin şirin vadilerini dolduracak olan sisler alelâde bir duman değil, vatan evlâtlarının oralarda dökülen kanlarının tebahhuratı olacaktır" (Berkok, 1958; s. 528).

2.2. Osmanlı-Rus Mücadelesinde Kafkas Yerli Halklarının Tepkileri

Osmanlı-Rusya mücadelesi devam ederken Kafkas halklarının da kendi bağımsızlık mücadelesi sürüyordu. Ancak özgür yaşamaya alışık olan Kafkas halkları bir devletin egemenliği altında yaşamayı istememişlerdir. Nitekim Çerkesler; Edirne Antlaşmasına dayanarak 1838'de Osmanlı Devleti ve İngilizlere yazdıkları mektupta "Çerkesler asla boyun eğmeyeceklerdir. Zira Çerkesler ancak hür olarak yaşayabilirler!" şeklinde ifadeye bulunmuşlardır (Berkok, 1958, s. 447). Rusya; Kuzey Kafkasya'da yalnızca İslam hareketinin Kafkas halklarını bir araya getiren unsur olduğunu anlamıştır. Bu nedenle Çarlık Rusya'sının ilk eylemi tarihi Çerkesya bölgesini bölmek amacıyla bir Çerkes kabilesi olan Küçük Kabardeyleri yanına çekerek bölgede nüfuz kurmak olmuştur. Bu amaçla Korkunç, İvan Kabardey Prensesi Maria Çerkesskaya ile evlenmiştir. Ancak bu grup dışında Kafkas kabileleri Ruslara kolayca bağımlılık göstermemiştir. Nitekim Forsyth (2019, s. 258) Kabardeylerin Rus yürüncesindeki tek Çerkes grubu olduğunu ve diğer Çerkes gruplarının Kırım üzerinden Osmanlı Devleti'ne tabi olduğunu ifade etmiştir. Öte yandan Kafkas yerli halkları, 1840 Kafkas Muharebelerinde Osmanlı Devleti ve İngilizlerden askeri yardım alamayınca Karadeniz Kıyı Hattı'ndaki kalelere gece baskınları düzenleyerek bu kalelerden silah-mühimmat elde etmeye çalışmışlardır (Berkok, 1958, s. 469). Bu bağlamda Kafkas halklarının Osmanlı-Rusya çekişmesinde kaderlerini iki tarafa da bırakmayarak mücadele ettiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Kafkas halkları, Ruslara karşı Karadeniz Kıyı Muharebelerini sürdürmüşlerdir (Harita 4).

Harita 4. 1830-1834 Muharebeleri

Kaynak: Berkok, 1958, Tarihte Kafkasya: 420

Karadeniz Kıyı Hattı; Rusya tarafından yalnızca Osmanlı Devleti'ne karşı değil, aynı zamanda Çerkesleri destekleyen İngilizlere dönük olarak yapılmıştır. İngilizler, Rusya'nın Kafkasya'da güçlenerek güneye inmesinden ve İran üzerinden İngiltere'nin sömürge yollarını ele geçirmesinden çekinmişlerdir. Nitekim Rusya'nın tarih boyunca Hindistan'a yakın olmak en büyük arzusu olmuştur. İngilizler sömürge yollarına giden engelin Rusya ve Osmanlı Devleti olduğunu düşünmüş ve bölgedeki faaliyetlerini Çerkesler üzerinden yürütmüştür. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı başarılar Rus yayılcılığının sinyallerini vermiştir. Davit Urquhart ve James Bell, İngiliz ajanları olarak Çerkesleri Ruslara karşı birliğe davet etmiştir. Öte yandan İngilizler ve Fransızların Kafkas kıyılarında keşif yaparak yerli halklar ile temas kurmak istedikleri bilinmektedir. Ancak faaliyetleri son derece çikarsaldır. Nitekim 1855'te İngilizler bölgede barış için acele etmemiş, Fransızlar, Rus sahillerini çevreleyerek Rus taarruzunu engellemek, bölgeye Fransız kuvvetlerini yerleştirerek Gürcistan, Türk, İngiliz, Adigelerin yardımı ile işgal etmek istiyorlardı (Berkok, 1958, s. 496-504). Bu bağlamda İngiliz ve Fransızların bölgeye dönük amaçlarının Kafkas halklarına yardım değil Rusya'nın güçlenerek sıcak denizlere inmesine engel teşkil ederek çıkarlarını korumak istedikleri anlamı çıkmaktadır.

Dağıstan'dan başlayarak Çeçenya ve Çerkesleri içine alan Gazavat Hareketi altında Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi veren Kafkas halkları, Müslüman olmaları nedeni ile Osmanlı Devleti'ne karşı daha büyük yakınlık duymuşlardır. Nitekim Rusya'nın Kafkasya'daki aktif askeri faaliyetlerine karşın, Kafkas halkları, Osmanlı Devleti ile aralarındaki münasebete dayalı olarak Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir (Berkok, 1958, s. 392). Bununla beraber 1864 sürgününe değin Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmemişlerdir.

2.3. Karadeniz Kıyı Hattı'nın Getirdiği Sonuçlar

1830-1854'da Rusya'nın jeopolitik amaçlarına hizmet eden Karadeniz Kıyı Hattı'nda Osmanlı-Rus rekabeti ticari-dini-demografik boyuta taşınmıştır. Hattın kurulmasının ardından doğan sonuçlar şunlar olmuştur:

- Osmanlı-Rus rekabetinden karlı çıkan Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra yavaş yavaş uluslararası ticarete açılan Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında hem ticari kontrolü hem de askeri kontrolü ele almıştır. Rusya'nın bu bölgeye yerleşmesi ile beraber ticari Kıyı Hattı askeri hattına dönüşmüştür.

•Karadeniz Kıyı Hattı bir nevi askeri kolonizasyon niteliği taşımıştır. Bu nedenle 19. yüzyılın ilk yarısı Rus askeri kolonizasyonunun başlangıcıdır. Askeri rekabet alanında Ruslar, Osmanlı Devleti'ne karşı sınır güvenliğini sağlamıştır.

•İslamiyet ve Hristiyanlığın rekabetine sahne olan Kuzey Kafkasya'da Gazavat Hareketi'nin nüvesi olan Kuzey Kafkasya'da doğu ve batı Kafkasya'nın birleşme hedefi gerçekleştirilememiştir.

•19. yüzyılın ilk yarısında Kuzeybatı Kafkasya'nın etnik haritası değişmeye başlamıştır. Ruslar, bölgeden Çerkes nüfusunu Kuban Nehri'nin ötesine ve Kafkas sınırları dışına sürgün etmiş ve onların yerine bölgeye taraftar nüfusu yerleştirmiştir.

•Askeri kolonizasyon demografik kolonizasyonla beraber gerçekleşmiş, Rus nüfusu bölgede üstün hale gelmiştir. Yerinden edilmişler yalnızca Çerkesler değil, Nogaylar, Dağ Yahudileri, Abhazlar (Çerkesler ile akrabadır) gibi halklardır.

•Osmanlı-Rus mücadelesinin en stratejik sonuçlarından biri etnik çeşitliliğe sahip Kuzeybatı Kafkasya'da Adige kabilelerinin bazılarının Rusların planladığı bölgelere yerleştirilmesi, yok olması, bazılarının sayıca azalması veya göçe zorlanmasıdır. Şapsığlar, Natuhaylar, Ubıhlar Karadeniz kıyısında bulunmaları nedeni ile durumdan en çok etkilenen halklar olmuştur. Örneğin, Kafkasya'nın savaşçısı Ubıhlar bölgedeki kabileleri örgütlemesi nedeni ile göz çarpan halkları olarak Ruslara karşı mücadeleleri sırasında erimişler, Nogaylar ise yer değiştirmek zorunda kalmışlardır.

•Bu askeri hat, Ruslara karşı Çerkes kabilelerinin 1864 öncesi verdiği son mücadele sahasıdır. Yeşil'e göre (2017, s. 2671) Kafkas kabilelerinin 19. yy. da Ruslara karşı bağımsızlık mücadelesi vermesi Dünya'da çapında bölgenin tanınmasını sağlamıştır. 1864 sürgünü ile beraber Osmanlı Devleti topraklarına Sohum, Novorossiysk ve Tuapse limanlarından Kafkas göçleri gerçekleşmiştir.

•Rusya, Kuzey Kafkasya'da sürdürdüğü mücadele sonucu kurduğu askeri kalelerin bir kısmını zamanla liman kentlerine dönüştürmüştür.

3. SONUÇ

Kafkasya'nın önemi, savunmaya elverişli coğrafi ortamından kaynaklanmaktadır. Bu dağlık berzah alanının Hazar ve Karadeniz havzalarına açılması bölgeyi stratejik hale getirmiştir. Savunmaya elverişli topografyalarına güvenen Kafkas halkları, Rusya'ya karşı bağımsızlıkları uğruna mücadeleyi sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda bağımsızlık mücadelesinin yaşandığı son stratejik hat Karadeniz Kıyı Hattı'dır.

Karadeniz Kıyı Hattı, eski çağlardan günümüze ticari ve stratejik niteliğini korumuş bölge olarak en büyük rekabeti ticari ve askeri-demografik çekişme boyutu ile 18-19. yy. da Osmanlı ve Rusya arasında yaşamıştır. Bu yüzyıllar Çarlık Rusya'sının Osmanlı Devleti ile Kafkasya'nın tamamı üzerinde rekabet ettiği dönem olmuştur. İki tarafında Kuzey Kafkasya'da nüfuz kazanma çabası bölge üzerine rekabeti derinleştirmiştir. Ancak bu rekabet, Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesi ile Kafkasya'nın stratejik öneminin ön plana çıkması sonucu daha büyük anlam kazanmıştır. Rusya'nın Karadeniz'e hâkimiyet kurmanın Kafkasya'nın ele geçirilmesi ile mümkün olduğunu bilmesi, Kafkasya'nın Karadeniz kıyılarında askeri tahkimatlar kurmasına neden olmuştur. Bu durum zamanla Rusya'nın Karadeniz'de genişlemesine fırsat vermiştir. Karadeniz ve Kafkasya'da ticari-kültürel ve askeri güce sahip olmak isteyen Rusya, bu amaçla Osmanlı Devleti'nin Karadeniz kıyılarında Karadeniz Kıyı Hattı adıyla bir askeri hat kurmuş ve bölgede üstünlük kazanmıştır.

Karadeniz Kıyı Hattı, Rusya'nın Kafkasya'daki akarsular boyunca oluşturduğu Kafkas Hattı gibi askeri-demografik bir hat olmasına karşın bu hattı ondan ayrı kılan birkaç husus bulunmakta idi. Öncelikle hat güvenli Karadeniz kıyısına ve dağlık topoğrafyası ile askeri savunmaya elverişli Kafkasya'nın birleşim noktasında konumlandırılmıştı. Rusya'nın bu hattı kurmasındaki gerekçe Kafkasya'ya egemen olması konusunda engel teşkil eden Osmanlı Devleti'nin bölgede Çerkesler üzerinden bağlantı kurmasıydı. Bu bağlamda askeri hattın olumlu anlamda katkısı da olmuştur. Askeri hattın Ruslara karşı Kafkas kabilelerini İslam bayrağı altında birbirine yakınlılaştırarak dayanışmayı doğurduğu söylenebilir. Nitekim hat, milis güçlerini birleştiren kabileler arasında iç dinamiği etkileyerek birleşik bir Kafkasya devleti oluşturma fikrini uyandırmıştır. Gazavat Hareketi bunun bir sonucudur.

19. yüzyıl başları Osmanlı-Rus rekabetinin o kadar yüksek olduğu bir dönem olmuştur ki Rusya, Karadeniz kıyı hattı boyunca inşa ettiği askeri tahkimatları Kafkas kabileleri üzerinden askeri, dini, kültürel,

ticari ve demografik mücadeleye dönüştürmüştür. Rusya, Karadeniz kıyılarını kaleler ile işgal ederek askeri tahkimatlar yoluyla adım adım ilerlerken fethedilen yerler arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Ancak bu tahkimatlar Karadeniz'e bakan bir kale dizisi olmakla kalmayıp bölgenin aidiyetini demografi yoluyla ispatlama amacı ile Rusya'ya taraftar nüfusun yerleşmesini içermiştir. Rusya, Kafkas halklarının son mücadelesini verdiği Karadeniz Kıyı Hattı'ndaki limanlar üzerinden Kafkas yerli halklarını sürgün ederek bölgeye yerleştirdiği taraftar nüfus ile Kafkasya'da demografik mühendislik inşa etmiştir. Bu bağlamda bölge nüfusu sürgünlerle Çarlık Rusya'sı tarafından değiştirilmiş ve Kafkasya Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. Bu durum Kafkasya'da günümüze Rus taraftar nüfusunun oluşumu biçiminde yansımıştır. Ancak bu durum Rusya'nın Kafkasya'da demografik mühendislik yaratmasıyla sınırlı kalmamış, Türkiye'nin de demografik açıdan nüfus yapısını değiştirerek günümüze yansımalarına neden olmuştur. 1864 Kafkas sürgünü ile Anadolu'ya gelen Kafkas halkları Türkiye'nin etnik yapısını etkilemiştir. Nitekim Türkiye; Dünya'da en büyük Kafkas diasporasına sahip ülke haline gelmiştir ve bu durum günümüzde de sürmektedir. Kafkasya'da ise Çerkesya adlı bölge, Çarlık Rusya'sı tarafından bu askeri hattın da etkisi ile haritalardan silinmiştir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abhazya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Dairesi. (2016). *Mevcut nüfusun ulusal bileşimi*. web.archive.org/web/20190825175550/http://ugsra.org/ofitsialnaya-statistika.php?ELEMENT_ID=142
- Akdemir, İ. O. ve Koçyiğit Türk, M. (2023). Zihinlerdeki Kafkasya: Kafkasya'nın konumu ve sınırları üzerine jeopolitik analiz. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 132-157. <https://doi.org/10.62068/visbid.1392769>
- Allen, W.E.D. ve Muradoff, P. (1966). *1828-1921 Türk Kafkas sınırındaki harplerin tarihi*. Genelkurmay Basımevi.
- Azerenkova, A.S., Bondar I. Yu. ve Vertışeva N.S. (1986). *Kuban'daki ana idari ve bölgesel dönüşümler (1793-1985)*. Krasnodar Kitap Yayınevi.
- Baddeley, J. F. (1989). *Rusların Kafkasya'ya istilası ve Şeyh Şamil*. (Çev. S. Özden). Kayıhan Yayınları.
- Barret, T. (2016). Belirsizlik hatları: Kuzey Kafkasya sınır bölgeleri. (Çev. F. Özkan). *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, 2(3), 47-82.
- Berkok, İ. (1958). *Tarihte kafkasya*. İstanbul Matbaası.
- Bilge, S. (2005). *Osmanlı devleti ve kafkasya*. Eren Yayıncılık.
- Brockhaus ve Efron. (1903). Karadeniz kıyı şeridi. *Brockhaus ve Efron Ansiklopedisi* (s. 644-648).
- Bülbül, İ. (2017). XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kuban boyunda siyaset, etnik yapı ve iktisat. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2), 73-114. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356266>
- Deniz, T. (2015). *Siyasi Coğrafya penceresinden sorunlar yumağı kuzey Kafkasya*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Domaşek, E.V. (2007). *История Чешских поселений Черноморского побережья Северного Кавказа (вторая половина XIX в.-1914 г.)* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kuban Devlet Üniversitesi.
- Fedakar, C. (2010). Anapa Kuzey Kafkasya'da Kuban Nehri Havzasında eski bir sınır kalesi ve şehir. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim tarihi: 18 Ağustos 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/anapa>
- Fedakâr, C. (2009). 1787-1791 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi Kuzey Kafkasların tahkimi: Anapa Kalesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (04), 42-51.
- Forsyth, J. (2019). *Kafkasya*. (Çev. T. Binder). Ayrıntı Yayınları.
- Grigorianz, A. (1999). *Kafkasya halkları tarihi ve etnografik bir sentez*. (Çev. D. Yurdakul).Yeni Binyıl Yayınları.
- Güneş, S. (2013). Rus kaynaklarına göre 19. yüzyılda yaşanan Kafkas göçlerinin nedenleri ve sonuçları. M. Hacısalıhoğlu (Eds.) içinde, *1864 Kafkas tehciri Kafkasya'da Rus kolonizasyonu, savaş ve sürgün* (ss. 273-294). Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi.
- Güneş Yağcı, Z. (2013). Sefer Zaniko: Osmanlı'nın Kuzey Kafkasya politikasına etkisi. M. Hacısalıhoğlu (Eds.) içinde, *1864 Kafkas tehciri Kafkasya'da Rus kolonizasyonu, savaş ve sürgün* (ss. 247-271). Yıldız Teknik Üniversitesi Basım Yayın Merkezi.
- Habiçoğlu, B. (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler*. Nart Yayıncılık.
- Hasanov, A. (2012). *Jeopolitik teorileri, metodolojisi, aktörleri, tarihi, karakteristiği, kavramları*. Babıali Kültür Yayıncılık.
- İstoriya Abhazii (1991). *Abhazya ders kitabı*. Alaşara Yayınevi.

- Kaplan, R. D. (2019). *Coğrafyanın intikamı. Yaklaşan çatışmalar ve kaderle savaş hakkında harita bize neler söyler?* Küre Yayıncılık.
- Черноморская_Береговая_Линия. (08 Temmuz 2023). Wikipedi’da
https://ru.wikipedia.org/wiki/Черноморская_линия
- Kaya, İ. (2013). Nitel araştırma yöntemleri. Y. Arı ve İ. Kaya (Eds.) içinde, *Coğrafya araştırma yöntemleri* (ss. 277-301). Coğrafyacılar Derneği Yayınları.
- Koçyiğit Türk, M. (2024). *Kafkasya’dan Maverayı Kafkasya’ya Türkiye için jeopolitikalar* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Krasnodar Bölgesi Belediyesi (2010). Krasnodar Bölgesi Belediyelerinde uyruğa ve Rusça dil yeterliliğine göre nüfus.
https://web.archive.org/web/20160305173103/http://krsdstat.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_ts/krsdstat/resources/e105100040b4a742a3f5e7367ccd0f13/pub-04-04.pdf
- Kubaşıçeva, Z. Y. (2012). К вопросу об этнолокализации Западных Адыгов в первой половине 60-х годов XIX в. *Вестник Майкопского Государственного Технологического Университета*, (1), 18-21.
- Kubaşıçeva, Z. Y. (2010). *Формирование этнической карты Северо-Западного Кавказа:(конец XVIII-начало 20-х гг. XX вв.)*. Майкоп.
- Kushhabiev, A. (2015). Osmanlı belgelerine göre 18. yüzyılın sonlarında Kuzey ve Batı Kafkasya’da Osmanlı politikasının bazı yönleri. *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 93-102.
- Layton, S. (1994). *Russian literature and empire. conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge University Press.
- Mihailov, N.T. (1911). *Stavropol piskoposluğunun rehberi (Stavropol ili ve Kuban bölgesindeki şehirlere, köylere, köylere ve mezralara genel bakış)*. <https://www.okorneva.ru/naselennyye-punktyi-stavropolskoy-gubernii-i-kubanskoy-oblasti/abinskaya-stanitsa-tamanskiy-otdel/>
- Nagaeva, G.A. (2021). Исторические факторы формирования населенных пунктов (на примере Черноморского Побережья Краснодарского Края). *Известия Высших Учебных Заведений. Поволжский Регион. Гуманитарные Науки*, 3(59), 24-37.
- Orhankazi, S. (2023). XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karadeniz köle ticaretinde Batum Limanı. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (13), 1450-1461. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1353211>
- Paneş, A.D. (2008). Геополитическое положение Черкесии В период Русско-Турецкой Войны 1806-1812 Гг. *Известия Высших Учебных Заведений. Северо-Кавказский Регион. Общественные Науки*, (3), 60-62.
- Polovinkina, T.V. (1993). Karadeniz müstahkem kıyı hattı. *Kafkasya Gerçeği /Üç Aylık Kültürel Dergi*, (12), 38-49.
- Puşkin, A.S. (1993). *Erzurum yolculuğu*. (Çev. Z. Baştımar). Yaba Yayınları.
- Smirnov, N. A. (1958). *Politika Rossii Na Kavkaze XVI-XIX Vekah*. Moskva.
- Tanrıverdi, M. (2017). Kafkasya’da Ruslaştırma siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2), 538-557. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356293>
- Tavkul, U. (2015). *Kafkasya gerçeği*. Selenge Yayınları.
- Тяпце. (24 Ağustos 2023). Wikipedi’da <https://ru.wikipedia.org/wiki/Тяпце>
- Rus Federal Devlet İstatistik Servisi (2020). *Tüm Rusya Nüfus Sayımı*.https://23.rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Tom5_tab1.xlsx

- Rus Federal Devlet İstatistik Servisi (2010). *Tüm rusya nüfus sayımı*.
https://23.rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Tom5_tab1.xlsx
- Valerievich, B.N. (2018). Динамика этнического состава населения Современной Сухумской Области (1868-2011 Гг.). *Абхазский Гуманитарный Научно-Исследовательский Институт Переименован В Д. И. Гулиа*. 2(2), 93-99.
- Veselovsky, N.I. (1995). *Военно-исторический очерк города Анапы*. Санкт-Петербург.
- Yeşil, M.M. (2017). Batılı kaynakların penceresinden 19. yüzyılda Kuzey Kafkasyalıların Ruslara karşı verdiği bağımsızlık ve özgürlük mücadelesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2670-2690.
- Yuzefoviç, T. (2005). *Dogovori Rossii s vostokom političeskiye itorgoviye*. Gosudarstvennaya publiçnaya istoričeskaya biblioteka Rossii.